

УДК 94(477.82-37)"1945/1950":314.15.045

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.04>

ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЩОДО МЕШКАНЦІВ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ В 1945–1950-Х РР.

Пінчук Людмила

аспірантка

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3091-3401

Стаття присвячена розкриттю депортаційної політики радянської влади щодо родичів учасників ОУН і УПА. За приклад взято виселення мешканців Камінь-Каширського району у повоєнний час. В статті автор намагається з'ясувати цілі та завдання, які ставило радянське керівництво виселяючи членів родин повстанців.

Однією з важливих проблем, яка порушується автором, є опір виселених радянській силовій системі. Зокрема, це яскраво демонструють втечі примусово виселених членів родини учасників ОУН і УПА з місць заслання, а також підтримування зв'язків з підпіллям будучи репресованими.

Через скалічені долі мешканців району, яких було примусово виселено, автор намагається показати суть жорстокості радянської системи та її намагання знищити українське підпілля. Виселяючи родини повстанців з рідної землі, радянська влада намагалась схилити їх до виходу з повинною.

Особливе місце в публікації займає боротьба за повернення примусово депортованих на рідну землю. За це право тривалий час боролись як самі депортовані, так і вивуватці їх виселення.

Ключові слова: примусове виселення, заслання, українське підпілля, члени родини учасника ОУН і УПА, Камінь-Каширський район.

Pinchuk Ludmyla. Forced deportations in the destiny of the residents of Kamin- Kashyrskiy region in 1945–1950

The article is devoted to revealing the truth of the deportation policy of the Soviet government towards the relatives of the OUN and UPA members. The eviction of residents of Kamin-Kashyrskiy district in the postwar period is taken as an example. In the article, the author tries to find out the goals and objectives set by the Soviet leadership by evicting members of the rebel families.

One of the important issues raised by the author is the resistance of the evicted to the Soviet power system. In particular, this is clearly demonstrated by the flight of forcibly deported family members of OUN and UPA members from exile, as well as maintaining ties with the underground while being repressed

Due to the crippled fate of the residents of the district who were forcibly evicted, the author tries to show the essence of the brutality of the Soviet system and its attempts to destroy the Ukrainian underground. By evicting the rebel families from their homeland, the Soviet authorities tried to persuade them to go out of their way.

A special place in the publication is occupied by the struggle for the right to return forcibly deported to the Homeland. For a long time, both the deportees themselves and the perpetrators of their evictions fought for this right.

Key words: forced eviction, exile, Ukrainian underground, family members of OUN and UPA members, Kamin-Kashyrskiy district.

В умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. важливо провести паралельні процеси з минулим. Нині, Росія, взявши на себе роль правонаступниці Радянського союзу, як і понад 70 років тому, здійснює примусову депортацію громадян України з метою виправдання своїх злочинів. В сьогоденні, як і в минулому столітті, чиниться спроба знищення українства та права на існування державної суверенності.

Основна частина. Після визволення Волинської області від німецьких окупаційних військ, радянська каральна система розпочала потужну воєнно-політичну кампанію проти українського національно-визвольного руху. В 1945 р. радянська влада влаштувала гонитву не лише за учасниками підпілля, але й за членами їх родин. Таким чином, родини повстанців піддавались виселенню та заслання у віддалені райони Радянського Союзу. Населення Камінь-Каширського району потерпало від такої політики радянської влади ще з 1944 р.

10 січня 1945 р. була прийнята «Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР. В постанові зазначалося про необхідність посилення репресій та виселення родин бандитів та їх посібників [28, с. 199].

Тому вже в січні 1945 р. з території Камінь-Каширського району було виселено 8 сімей [13, арк. 49]. В лютому 1945 р. з с. Нуйно до виселення обліковано 4 сім'ї (21 чол.), з с. Верхи 12 сімей (31 чол.), з с. Ольбле-Руське ще 6 сімей (21 чол.) [30, с. 74, 110]. 11 березня 1945 року в селі Ольбле Руське для виселення вилучено 5 сімей учасників ОУН і УПА [6, арк. 157].

Масових виселень також зазнали й інші села району: Воєгоще, Полиці, Яномисль, Кримно, Гута-Боровенська. В радянських повідомленнях цього періоду зазначалось, що після виселення, з боку націоналістів, почастишали погрози тим, кого викликали в НКВС [5, с. 184]. Ймовірно, повстанці таким чином намагались боротись з донощиками, які могли надавати інформацію про учасників підпілля та їх родини. Зокрема, в с. Карпилівка були вивішені листівки наступного змісту: «Донощикам і сексотам пощади не буде!» [2, с. 31 зв.].

10 квітня 1945 р. на 5 років заслання в Архангельську область виселено Коник Петра, батька сотенного УПА з с. Раків Ліс Івана Петровича «Сокола» [19, арк. 2, 9]. Однак вже 10 (19) січня 1946 р. він помер не дочекавшись офіційних документів про заслання [19, арк. 9, 12].

Питання боротьби з українськими підпільниками продовжувало залишатися одним з найгостріших та найважливіших для радянських керівних органів. Вище радянське керівництво вимагало ще більшої боротьби з націоналістами та їх ліквідацію. Тому цьому питанню було присвячено ряд постанов, звітів та інструкцій керівних органів влади [28, с. 214–218, 225–233]. З огляду на вище поставлені завдання депортація не припинялась.

Через виселення сімей учасників підпілля радянська влада намагалась маніпулювати емоційними почуттями повстанців. Перед ними поставало питання – продовжувати боротьбу, чи здатися органам радянської влади і спробувати вберегти родину від багаторічних незручностей у вигнанні.

Одним з прикладів такої ситуації є родина повстанця з с. Підріччя Цемах Федора Мойсейовича. В червні 1945 р. його дружину та неповнолітнього сина було виселено в Іркутську область. Виселення вдалось уникнути лише дочці. Перебуваючи у важкому морально-психологічному становищі, повстанець наважився здатись в органи радянської влади через чотири місяці після виселення родини [26, арк. 14, 22]. Звичайно, він піддався на заклики радянської влади, в яких обіцялась амністія. Люди вдавалися на такі маніпуляції, аби врятувати свою родину. Цемах Ф. М. не одноразово клопотав про повернення своєї родини з заслання обґрунтовуючи це тим, що здався в органи радянської влади. Однак, таке рішення там не схвалили, аргументували це тим, що вийшовши з повинною не допомагав у ліквідації своїх товаришів з підпілля [27, арк. 14].

Врешті Постановою ОН МДБ СРСР від 5 березня 1952 р. (19 серпня 1952 р.) його дружину було звільнено з поселення. Втім, фактичне звільнення відбулось лише в серпні 1958 р. За цей час син Іван помер на спецпоселенні [26, арк. 30, 37, 68].

За першу половину 1945 р. в районі виселено 91 сім'ю членів ОУН та вояків УПА [13, арк. 3]. Загалом, за період з 1-го січня по 15 червня 1945 р. з району виселено 138 сімей [13, арк. 40].

За період липня 1945 р. з Камінь-Каширського району було вислано в Сибір щонайменше 89 сімей. В цій хвилі виселення найбільше постраждали такі села району: Підріччя, Воєгоще, Яномисль, Нуйно, Гриви [10, арк. 122]. А деякі села району під виселення потравляли повторно. Так в серпні того ж року, ротою автоматників в кількості 50 чоловік старшого лейтенанта Рагтригіна з села Підріччя підготовлено для виселення 3 сім'ї підпільників в кількості 11 осіб [7, арк. 198].

Нерідко процес виселення «неугодних» радянській владі посилювався напередодні важливих урядових кампаній. Однією з таких було наближення перших післявоєнних виборі до Верховної Ради СРСР, які радянське керівництво планувало провести в лютому 1946 р. А ще через рік планувались вибори народних депутатів Верховної ради УРСР. Тому репресивні заходи цього періоду застосовувались задля забезпечення успішної виборчої кампанії. З цією метою був реалізований наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строчака. В документі йшлося про негайне та остаточне очищення всіх районів західних областей України від націоналістів. Крім того, передбачався арешт та виселення сімей тих повстанців, які не з'явилися з повинною, або перебували на нелегальному становищі [15, с. 188]. В жовтні 1946 року (зимою 1945 року) на 5 років заслання було вивезено родину активних вояків УПА командира боївки «Лісового» (Макарчук Григорій Микитович) та його брата Якова «Ястриба» він же «Січовий». Серед виселених: батько Микита Павлович, мати Ганна Петрівна, сестра Євдокія. Всі троє в різний час робили спробу втечі із заслання. На деякий час родині вдалось повернутись додому. Однак 1947 р. (1948 р.) всі члени родини були повторно виселені та отримали терміни ув'язнення за втечу. Звільнені з місць заслання лише в 1960 році [3, арк. 47, 65], [31, арк. 124].

З метою послаблення українського визвольного руху 21 жовтня 1947 р. на території Західної України радянська влада провела масову депортацію з виселення членів сімей українського повстанського руху,

та тих, хто їм допомагав. Ця операція отримала назву «Захід» – стала однією з наймасовіших і коротко-термінових акцій проти українського повстанського руху.

В рамках операції «Захід» з Камінь-Каширського району виселено 150 сімей [29, с. 609, 610]. Серед виселених: дві родини з с. Карпилівка. Зокрема, родину повстанця «Чабана» Гоцик Івана Максимовича в складі 4 осіб: дружину, двох дітей та матір. Всю родину заслали на 10 років у Кемеровську область. Згодом засланню замінили виселенням на спецпоселення [16, арк. 18, 20, 22, 24].

В 1957 р. син повстанця Антон звертався до Генерального прокурора СРСР з проханням звільнити його зі спецпоселення мотивуючи тим, що під час виселення він був неповнолітнім. Втім, йому відмовили [16, арк. 39]. Ще до виселення Антон піддавався жорстоким допитам зі сторони радянської влади. Під час однієї з облав його вистежили радянські слідчі, коли він ніс до лісу їжу своєму пораненому батьку. Його підстрелили, а згодом дванадцятирічного хлопця катували та змушували стояти на розпеченому вугіллі. Однак попри сильні тортури, син батька не видав. А при облаві крикнув: «тату тікай» [14]. А от дочці Катерині Іванівній, проживати у Волинській області, радянська влада дозволила лише в 1963 р. [16, арк. 50].

Крім того, з району було виселено дружину та сина повстанця «Мороза» Меленчук (Мілінчука) Максима Андрійовича [23, арк. 16, 21, 28]. В лютому 1948 р. вони намагались втекти з поселення, однак невдало [22, арк. 40]. Згодом, вже коли повернулася на Батьківщину, дружина повстанця «Мороза» Анна Тихонівна розповідала родичам про знущання, які довелось перетерпіти за те що «бандерівці» та через спробу втечі. А от з її хати радянська влада зробила клуб, який розташували в центрі села, а клуню передали в загальне користування селянам (клуню перевезли на Бригаду). У засланні жінка багато років працювала на лісозаготівлі та шахтах [14].

До виселення чи заслання під час операції «Захід» потрапили сім'ї не лише тих учасників підпілля які були ліквідовані, але й тих, хто був засуджений. Так була виселена дружина та двоє неповнолітніх дітей учасника підпілля Коник Єфима Тимофійовича з села Раків Ліс [20, арк. 44]. Сам він був заарештований разом зі ще кількома повстанцями 2 січня 1946 р. [18, арк. 9], а в травні (червні) того ж року засуджений до 15 років каторжних робіт з поразкою в правах на 5 років [18, арк. 8–10].

Попри конспіративність з якою була проведена операція «Захід» певній частині сімей повстанців, які опинились в списках на виселення все ж вдалось уникнути заслання. Щоправда часто уникнення від виселення перейшовши на нелегальне становище лише відтермінувалось. Так трапилось з дружиною повстанця з села Гута-Камінська [25, арк. 7–9].

Загалом з території Волинської області під час операції «Захід» виселено 2716 сімей [29, арк. 609, 610].

Сам процес виселення був не менш великим покаранням ніж його відбування. В пересильні пункти звозили всіх хто підлягав виселенню. Там вони перебували доти, доки не назбирувалось достатньо щоб сформувати ешелон.

Про те, як відбувалось переміщення на збірні пункти маємо спогад мешканки с. Качин Кузьмич Олександрі: «...вранці мене викликали в сільську раду з багатьма іншими громадянами, не звинувачуючи й не пояснюючи в чому справа. Мене разом з іншими відвезли в місто Ковель і посадили в табір. Там нам зачитали хто в чому звинувачується, особисто мене звинувачували в тому, що мій молодший брат, займався якимись не належними справами для громадянина Радянського Союзу» [24, арк. 49].

Відомо що, деякий час пересильний пункт діяв в м. Камінь-Каширський на так званій «Гірці». Про його відвідини маємо спогад районного прокурора який писав: «в'язнів виводять на повітря лише раз на день, всі вони завошивлені, багато хворих на тиф». Через близьке розташування пересильного пункту до дитячого садка (10 метрів), його було перенесено в інше місце [10, с. 122, 123].

Разом з тим, попри тяжкі умови як для населення, так і для повстанців, останні намагались тримати зв'язок з виселеними родичами та допомагали матеріально. Повстанець («Дуб» – авт.) Войчик Григорій з с. Довга Нива через родичів двічі на місяць надсилав батькам гроші. Інший син Степан листуючись з батьками зашифрував повідомлення про сина – підпільника: «Дуб ще цілий» це означало, що син Григорій живий та знаходиться в ОУН [11, арк. 5].

В подальші роки при виселенні особливий акцент робився на вивезенні сімей керівного складу ОУН та УПА. До прикладу в січні 1948 р. в Кемеровську область було вивезено батька, сестру та сина чоттвого УПА Камінь-Каширського району «Антоня» Антонюк Адама Антонович [1, арк. 100].

Через нестерпні умови життя виселенці тікали намагаючись повернутись додому. Однак, їх втечі були недалекі позаяк вони перебували під постійним оперативним наглядом. Зазвичай їх оперативно затримували та окрім повернення на попереднє місце заслання давали реальні терміни ув'язнення. Інтервал втеч був на стільки коротким, що адміністрація за лічені години, іноді дні прораховувала всі можливі маршрути втікачів.

Так 27 січня 1948 р. три мешканки Камінь-Каширського району здійснили втечу з Подунського району Кемеровської області (Росія) з метою повернення додому [17, арк. 47]. На втечу місцева адміністрація зреагувала миттєво поширивши докладне орієнтування. Орієнтиром на втікачок було їх українське походження. До прикладу, Душко Марія Антонівна (...) «Високого зросту, на правій щоці бородавка. Одягнута у відкритий кожушок, жовтого кольору, української форми, в черевики, самоткану шерстяну українську спідницю, кольором смугасто-чорну, хустина біла... Охремчук Марія Потапівна (...) одягнута в короткий український кожушок жовтого кольору, зверху одягає чорну фуфайку, в черевиках, біла ситцева спідниця, одягнута поверх самотканої української шерстяної спідниці в смужку, біла хустка з полотна. Бутиль Глікерія Томівна (...) одягнута в кожушок український жовтого кольору, в чорних старих підшитих валянках, українська самоткана спідниця в смужку» [17, арк. 48].

В спецповідомленні про їх розшук зазначалось: «вони розмовляють на українській і польській мові, російською володіють погано...» [17, арк. 48].

У висланні виселенців використовували як дешеву робочу силу в лісовій, гірничовидобувній та інших видах промисловості. Найбільше скрутно було тим хто не міг працювати. Під виселення часто потрапляли батьки повстанців які були у поважному віці тому, не могли бути корисні радянській владі на виробництві чи лісовій промисловості. Однак радянське керівництво все ж вбачало в них загрозу для свого режиму. В одному з орієнтувань на розшук зазначалось: «втікачки українки, не придатні до роботи у вугільній промисловості через вік та погане здоров'я, не працювали в колгоспах...» [17, арк. 47]. Про поспіх з яким доводилось збиратись виселенцям також говорить відсутність елементарних теплих речей та взуття [17, арк. 47].

Зрештою, хто повертався з місць заслання не ставали активними «радянськими людьми», а навпаки, йшли в підпілля і всіляко підживляли міцність радянської влади в районі. Серед них Тимошик Марія Іванівна яка після втечі з місць заслання до 1948 р. допомагала своїм братам які перебували в підпіллі. За це вона поплатилась десятима роками волі [11, арк. 130, 274].

Ще один методом боротьби з націоналістичним підпіллям через виселення членів їх родин була розплата за так звані «банд прояви». До прикладу, коли в районі ставався якийсь кримінальний епізод то в знак помсти за нього виселяли кілька сімей повстанців.

Так у відповідь на вбивство голови (Бродовського Степана Сидоровича) та секретаря (Решетовського Андрія Сидоровича) Грудківської сільської ради (тіла яких було знайдено у квітні 1949 року) у вересні 1949 р. з цього села виселено 12 сімей учасників ОУН [8, арк. 110].

В березні 1950 р. Камінь-Каширським РВ МДБ було виселено 5 сімей (24 чол.) за вбивство в грудні 1949 р. бригадира колгоспу імені Леніна – Кінельчук Якова Івановича [9, арк. 182]. Наступного дня за схожих обставин було виселено ще 5 сімей (21 чол.) в селі Карасин [9, арк. 182].

В наступному році ще кілька сімей було виселено через причетність до УПА. Серед виселених Коваль В. С. мати засудженого до вищої міри покарання Коваль Л. П. В графі стаття покарання записано «мати бандита ОУН». Їх син був засуджений за ніби то вбивство колишнього керівника партизанського руху в Камінь-Каширському районі Коніщука Миколи Парамоновича. Після розпуску партизанського закону останній працював у керівних структурах району. На документах інших виселених сімей був штамп «міри до репресування членів сімей» (ОУН – авт. Л. В.) [4, с. 499–501].

З метою обірвати усі зв'язки націоналістичного руху з родинами, що вело за собою, передусім, позбавлення їх харчових продуктів, радянська влада під виглядом фіктивних гасел виселяла цілі села. Виселення відбувалось передовсім в селах, які були найбільш націоналістичними. Така участь випала на долю мешканців с. Грива яке внаслідок радянської політики зникло з карти району. Низка фактів про виселення цього села описана журналістом та краєзнавцем А. Бондарчуком у книзі «Обірване коріння нації» [4, с. 536–544].

Чим довше радянська каральна машина боролась з українським національно-визвольним рухом тим більше людей потрапляло під її терор. Тому досить часто під виселення потрапляли члени родини, які не мали ніякого стосунку до політичних вподобань своїх родичів. Яскравим прикладом є доля мешканки с. Качин Кузьмич Олександрри. В 1950 (1949) р. вона була виселена в селище Кор Хабаровського краю через діяльність свого брата Ратнюк Ігната. З братом жінка навіть не жила, позаяк, була одружена і мала свою сім'ю. В своїх заявах жінка взагалі ставила під сумнів причетність її брата до підпілля. В одні із заяв адресованій УМДБ у Волинській області вона зазначала, що ворогувала з братом через його діяльність [21, арк. 17; 24, арк. 22]. Попри численні звернення про перегляд її справи, отримувала відмову (Там само, Ратнюк І. Г. : 32). Звільнена лише в лютому 1960 р. без права проживання на території Волинської області [21, арк. 19, 20].

Досить рідко траплялись випадки коли все ж вдавалось довести необґрунтованість чи незаконність виселення. Одне з таких рішень було прийняте на користь виселеної Должко-Душко Марії

з с. Яловацьк. В 1947 р. підставою для виселення жінки було те, що її зять Соловей Мирон Якович був членом ОУН. Однак чоловік Марії в 1941 р. був мобілізований в армію. Тому вона, як дружина червоноармійця, не мала б виселятись. В 1956 р. жінці все ж вдалось довести не обгунтованість свого виселення та відсудити конфісковане майно. В ухвалі суду зазначалось, що за дії свого зятя, вона не могла бути виселена [17, арк. 91–92]. Однак ця історія швидше виняток ніж закономірність.

Радянська влада так сильно відчувала небезпеку від родин вже вбитих повстанців, що деякі з них роками боролись за право повернення на свою Батьківщину. Не винятком стала і родина Мілінчуків. Навіть після дозволу проживати на території Волинської області їм не дозволяли прописатись на території Камінь-Каширського району. Лише в 1972 р. родині дозволили це зробити [23, арк. 26].

Висновки. Враховуючи вище викладене, можна зробити висновок, що політика радянської влади щодо виселення членів родин учасників українського національно-визвольного руху у повоєнний час мала стійкий репресивний характер. Через виселення родичів радянське керівництво намагалось позбавити українське підпілля засобів існування, зламати спротив заходам радянзації. Позбавляючись «ненадійного елемента» в особі членів родин учасників ОУН і УПА радянська влада також прагнула закріпити свої позиції на територіях, які були найбільш націоналістичними.

Боротьба з родинами учасників підпілля продовжувалась і після їх повернення. Звільненим з місць заслання чи ув'язнення родичам повстанців заборонялось повертатись на Батьківщину. Про це свідчать численні історії жителів району яким доводилось не один десяток років боротись за право проживання на території району. Значна частина їх так і не стала «радянськими людьми» продовжуючи чинити опір радянській тоталітарній системі.

Література

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2014. Т. 13. 1072 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.), спр. 6100, арк. 31 зв.
3. Архів УСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 6674, арк. 47, 65;
4. Бондарчук А. І. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 896 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, спр. 227, арк. 184.
6. ГДА СБУ, ф. 2, спр. 279, арк. 157.
7. ГДА СБУ, ф. 2, спр. 280, арк. 198.
8. ГДА СБУ, ф. 2., спр. 1235, арк. 110.
9. ГДА СБУ, ф. 2., спр. 1517, арк. 182.
10. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 2001. 524 с.
11. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 4666., оп. 2. спр. 3305, арк. 5, 130, 274.
12. Держархів Волинської обл., ф. п. 13, оп. 1, спр. 27, арк. 11.
13. Держархів Волинської обл., ф. п. 13, оп. 1, спр. 54, арк. 3, 40, 49.
14. Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну січень 2022 р. *Архів автора.*
15. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.
16. Особова справа Гоцик І. М. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр 3612, арк. 18, 20, 22, 24, 39, 50.
17. Особова справа Должко-Душко М. А. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 6, т. 2, арк. 47–48, 91–92.
18. Особова справа Коник Є. Т. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1 п., спр 235, арк. 8, 9, 10.
19. Особова справа Коник І. П. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр. 5742, арк. 2, 9.
20. Особова справа Коник О. Ф. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п, спр 235 арк. 44.
21. Особова справа Кузьмич О. Г. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 1112, арк. 17, 19–20.
22. Особова справа Меленчук А. Т. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 3623, арк. 40.
23. Особова справа Меленчук М. А. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр 3623, арк. 16, 21, 26, 28.
24. Особова справа Ратнюк І. Г. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп., 1 п., спр. 1112, арк. 22, 32, 49.
25. Особова справа Соловей М. Я. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 6. арк. 7–9.
26. Особова справа Цемах А. І. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 6259, арк. 14, 22, 37, 68, 30.
27. Особова справа Цемах Ф. М. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 6259, арк. 9, 12, 14.
28. Сергійчук В. Дясять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Київ : Дніпро, 1998. 941 с.
29. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939–1955. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. Т. 2. 840 с.
30. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк : Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.
31. Хитрик М., Хитрик В., Хитрик Д. Повернуті із забуття: Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району 1939–1956 роки. Луцьк : Надстир'я, 2019. 370 с.